

บทบาทของพืชพื้นบ้านต่อวิถีชีวิตของชุมชนท้องถิ่นรอบกลุ่มป่าดงพญาเย็น – เขาใหญ่

The Role of Indigenous Plants in the Livelihood of Local Communities
Around Dong Phrayayen in the Khao Yai Forest Complex

จินนา เพือกนาง*

Chinna Phueaknang*

สมภพ รัตนประชา

Sompob Ratanapracha

กรมอุทยานแห่งชาติ สัตว์ป่า และพันธุ์พืช จตุจักร กรุงเทพฯ 10900

Department of National Parks, Wildlife and Plant Conservation, Chatuchak, Bangkok 10900, Thailand

*Corresponding Author, E-mail: chiphueaknang@gmail.com

รับต้นฉบับ 23 มิถุนายน 2565

รับแก้ไข 5 สิงหาคม 2565

รับลงพิมพ์ 17 สิงหาคม 2565

ABSTRACT

The objective of this research was to explore the importance of indigenous plant species to the local communities around Dong Phrayayen in the Khao Yai forest complex. We determined the role of the local communities in managing the resources in terms of sustainable use of the indigenous plants. The research was conducted during 2019 – 2021 using a walking survey of the indigenous plants in the community areas and natural forests, along with in-depth interviews with key informants. The results showed that the communities utilized 467 species of indigenous plants belonging to 106 families. The top three plants were utilized mostly for food (55.5%), in traditional medicine (29.3%), and for selling the products derived (20.3%). The community area was the richest in indigenous plants at 83.9%, with the forest area (35.3%) and plants from both sources (19.7%) having lower percentages. In conclusion, the role of indigenous plants in the livelihood of the communities could be summarized into four characteristics: response to basic living factors; part of community's culture; importance in creating a sustainable economy, and a source of knowledge and plant conservation.

Keywords: Indigenous plants; Livelihood; Local communities; Dong Phrayayen - Khao Yai forest complex

บทคัดย่อ

การวิจัยนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อสำรวจชนิดพืชพื้นบ้านที่มีการใช้ประโยชน์ของชุมชน และพืชพื้นบ้านมีความสำคัญอย่างไรกับชุมชนรอบกลุ่มป่าดงพญาเย็น-เขาใหญ่ เพื่อให้ทราบถึงบทบาทของชุมชนในการจัดการทรัพยากรท้องถิ่น พร้อมกับเป็นแนวทางส่งเสริมการใช้ประโยชน์จากพืชพื้นบ้านอย่างยั่งยืน โดยดำเนินการในปี พ.ศ. 2562–2564 ด้วยวิธีการเดินสำรวจชนิดพืชพื้นบ้านในพื้นที่ชุมชนและป่าธรรมชาติ และวิธีการสัมภาษณ์แบบเจาะลึกกับผู้ให้ข้อมูลหลัก ผลการวิจัยพบว่าชุมชนได้ใช้ประโยชน์พืชพื้นบ้านจำนวน 467 ชนิด ใน 106 วงศ์ มีการใช้ประโยชน์จากชนิดพืชมากที่สุด 3 ลำดับแรก คือ อาหาร ร้อยละ 55.5 พืชสมุนไพร ร้อยละ 29.3 จำหน่าย ร้อยละ 20.3 โดยพื้นที่ของชุมชนเป็นแหล่งที่รวบรวมชนิดพืชพื้นบ้านไว้มากที่สุด ร้อยละ 83.9 พื้นที่ป่าธรรมชาติ ร้อยละ 35.3 โดยมีพืชที่พบทั้งสองแหล่ง ร้อยละ 19.7 สำหรับบทบาทของพืชพื้นบ้านต่อวิถีชีวิตของชุมชนสามารถสรุปได้ 4

ประการ ได้แก่ การตอบสนองต่อปัจจัยพื้นฐานในการดำรงชีวิต เป็นส่วนหนึ่งของวัฒนธรรมชุมชน มีส่วนสำคัญในการสร้างเศรษฐกิจที่ยั่งยืน และเป็นแหล่งความรู้และการอนุรักษ์พันธุ์พืช

คำสำคัญ: พืชพื้นบ้าน วิถีชีวิต ชุมชนท้องถิ่น กลุ่มป่าดงพญาเย็น - เขาใหญ่

คำนำ

ประเทศไทยมีความหลากหลายทางชีวภาพสูง เนื่องจากตั้งอยู่ในภูมิภาคแบบเขตร้อนชื้น จึงทำให้คนไทยในท้องถิ่นส่วนใหญ่มีความคุ้นเคยกับพืชพื้นบ้าน นานาชนิดมานับแต่อดีต ซึ่งพืชเหล่านี้มีทั้งขึ้นเองตามธรรมชาติ หรือนำมาปลูกไว้ในชุมชนเพื่อใช้ประโยชน์ต่าง ๆ เช่น ใช้เป็นพืชอาหาร พืชสมุนไพร และใช้ประโยชน์จากเนื้อไม้สำหรับทำเครื่องมือใช้สอย สร้างบ้าน และใช้เป็นเชื้อเพลิง ทั้งนี้พืชพื้นบ้านตามธรรมชาติที่มีอยู่ดั้งเดิมหลายชนิดย่อมมีความเหมาะสมกับระบบนิเวศท้องถิ่น รวมถึงรูปแบบการปลูกที่มีความเป็นมิตรต่อสิ่งแวดล้อมเพราะมีการปลูกแบบผสมผสานหลายชนิด โดยไม่มีความจำเป็นในการใช้สารเคมีหรือต้องใช้พื้นที่ขนาดใหญ่ นอกจากนี้พืชพื้นบ้านยังสามารถสร้างรายได้ให้กับชุมชนอีกด้วย จึงมีความสอดคล้องกับแนวคิดเศรษฐกิจสีเขียว อันเป็นวิถีในการพัฒนาเศรษฐกิจอย่างยั่งยืนที่คำนึงถึงมิติสิ่งแวดล้อม ทำให้ลดความเสี่ยงต่อระบบนิเวศอันส่งผลต่อการยกระดับคุณภาพสังคมและความเป็นอยู่ของมนุษย์ในระยะยาว (Jarusombat *et al.*, 2019) พืชพื้นบ้านจึงมีบทบาทสำคัญต่อระบบนิเวศท้องถิ่น โดยเฉพาะบริเวณรอบพื้นที่อนุรักษ์ที่มีชุมชนอาศัยอยู่ ซึ่งเป็นพื้นที่รอยต่อระหว่างป่าธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมภายนอก หากมีการใช้ประโยชน์ที่ดินหรือระบบการผลิตที่เหมาะสมย่อมสามารถช่วยเพิ่มความหลากหลายทางชีวภาพให้กับระบบนิเวศธรรมชาติได้อีกด้วย

กลุ่มป่าดงพญาเย็น-เขาใหญ่ ได้รับการพิจารณาขึ้นทะเบียนเป็นมรดกโลกทางธรรมชาติ เมื่อปี พ.ศ. 2548 โดยผ่านข้อกำหนดและหลักเกณฑ์ในด้านการเป็นถิ่นที่อยู่อาศัยของชนิดสัตว์และพันธุ์พืชที่หายากหรือที่ตกอยู่ในสภาวะอันตราย แต่ยังคงสามารถดำรงชีวิตอยู่ได้ ซึ่งรวมถึงระบบนิเวศอันเป็นแหล่งรวมความอุดมสมบูรณ์ของพืชและสัตว์ที่ทั่วโลก

ให้ความสนใจประกอบด้วยพื้นที่อนุรักษ์ 5 แห่ง ได้แก่ อุทยานแห่งชาติเขาใหญ่ อุทยานแห่งชาติทับลาน อุทยานแห่งชาติปางสีดา อุทยานแห่งชาติตาพระยา และเขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่าดงใหญ่ หลังจากนั้นองค์การการศึกษา วิทยาศาสตร์ และวัฒนธรรมแห่งสหประชาชาติ (UNESCO) ได้มีข้อเสนอแนะเพิ่มเติม เช่น การจัดระบบการจัดผืนป่า ข้อมูลสถานภาพของทรัพยากร และการเชื่อมผืนป่าต่าง ๆ เข้าด้วยกัน รวมทั้งให้ความสำคัญที่มีต่อชุมชนรอบผืนป่า เพื่อช่วยสนับสนุนสถานภาพมรดกโลก (Thai World Heritage Information Centre, 2021)

ภารกิจของมรดกโลกนั้น เป็นข้อตกลงระหว่างรัฐภาคีอนุสัญญาว่าด้วยการคุ้มครองมรดกโลกทางวัฒนธรรมและทางธรรมชาติ (Convention Concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage) ในการยอมรับและให้ความร่วมมือในการดำเนินการต่าง ๆ เพื่อการคุ้มครองและอนุรักษ์แหล่งมรดกโลกทางวัฒนธรรมและทางธรรมชาติ ที่ได้รับรองในที่ประชุมสมัยสามัญของยูเนสโก มาตั้งแต่ปี พ.ศ. 2515 ต่อมานอนุสัญญาได้มีพัฒนาการเรื่อยมา เช่น ในปี พ.ศ. 2535 มีการเพิ่มหมวด “ภูมิทัศน์วัฒนธรรม” (cultural landscape) ไว้ภายใต้กรอบของอนุสัญญา ซึ่งมีส่วนสำคัญในการเพิ่มการมีส่วนร่วมของชุมชน และมีตัวอย่างที่ชัดเจนจาก “ผลงานร่วมระหว่างมนุษย์และธรรมชาติ” ที่เกิดขึ้นจากปฏิสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์และธรรมชาติ อันประกอบไปด้วยคุณค่าต่าง ๆ ไม่ว่าจะเป็นปรากฏให้เห็นเป็นรูปธรรมอย่างชัดเจนหรือไม่สามารถจับต้องได้ก็ตาม การพัฒนาดังกล่าวนับเป็นก้าวที่สำคัญ ในการยอมรับในคุณค่าพื้นถิ่นซึ่งเกี่ยวโยงกับภูมิทัศน์ (Brown and Hay-Edie, 2014)

จากข้อมูลเห็นได้ว่าพัฒนาการในการจัดการแหล่งมรดกโลกมีความเชื่อมโยงกับผู้คนในท้องถิ่นมากขึ้น ขณะที่แนวทางของอนุสัญญาว่าด้วยความหลากหลายทางชีวภาพ ก็ได้ให้ความสำคัญกับการใช้

ประโยชน์ทรัพยากรชีวภาพของชุมชนพื้นเมืองดั้งเดิม และชุมชนท้องถิ่นด้วยเช่นกัน เนื่องจากความรู้ ทักษะ ฝีมือ และวิถีปฏิบัติในวิถีชีวิตประจำวันนั้น มีคุณค่าและเป็นประโยชน์ต่อการอนุรักษ์ในถิ่นที่อยู่อาศัยตามธรรมชาติและการใช้ประโยชน์อย่างยั่งยืน ทั้งในระดับชาติและต่อประชาคมโลก (Secretariat of the Convention on Biological Diversity, 2010)

งานวิจัยในครั้งนี้จึงมีความสนใจศึกษาในประเด็นที่ว่า ชุมชนท้องถิ่นที่ปัจจุบันอาศัยอยู่ในบริเวณรอบพื้นที่อนุรักษ์ มีการจัดการอย่างไรกับพืชพื้นบ้านที่มีอยู่ในชุมชนและตามแหล่งธรรมชาติ โดยกำหนดขอบเขตพื้นที่ศึกษาบริเวณรอบพื้นที่มรดกโลกทางธรรมชาติ “กลุ่มป่าดงพญาเย็น-เขาใหญ่” ซึ่งมีอุทยานแห่งชาติเขาใหญ่เป็นอุทยานแห่งชาติแห่งแรกของไทย เมื่อปี พ.ศ. 2505 โดยนำเสนอผลการวิจัยในลักษณะภาพรวมของความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนท้องถิ่นกับพืชพื้นบ้าน เพื่อให้เกิดความตระหนักถึงบทบาทของท้องถิ่นในการจัดการทรัพยากรที่อยู่รอบตัว พร้อมกับเป็นแนวทางสำหรับส่งเสริมการใช้ประโยชน์จากพืชพื้นบ้านบริเวณรอบพื้นที่อนุรักษ์อย่างยั่งยืน

อุปกรณ์และวิธีการ พื้นที่ศึกษา

ข้อมูลจากการค้นคว้าและสอบถามผู้นำชุมชน รวมทั้งผู้อาวุโสจากการสำรวจพื้นที่ชุมชนรอบกลุ่มป่าดงพญาเย็น-เขาใหญ่ เห็นได้ว่าส่วนใหญ่มีการอพยพเคลื่อนย้ายมาก่อนที่จะเป็นชุมชนอย่างถาวรในปัจจุบัน ทั้งจากชุมชนใหญ่ใกล้เคียง จากพื้นที่อื่นที่ห่างไกลออกไปหรือจากในป่า โดยมีสาเหตุหลากหลายไปตามบริบทของพื้นที่ เช่น สถานการณ์ความมั่นคง การจัดการพื้นที่อนุรักษ์ โดยเฉพาะนโยบายส่งเสริมเศรษฐกิจในช่วงทศวรรษ 2500 มีการขยายตัวของโครงสร้างพื้นฐานทางเศรษฐกิจ เช่น ถนน เขื่อน และไฟฟ้า นโยบายการปราบปรามคอมมิวนิสต์ รวมทั้งนโยบายการผลิตเพื่อส่งออก (Theerasasawat, 2003) ส่งผลทำให้กลุ่มคนจากพื้นที่ต่าง ๆ เข้ามาหาพื้นที่เพาะปลูกและได้ตั้งถิ่นฐานแต่งงานกับคนที่อยู่มาก่อนสามารถแบ่งชุมชนได้เป็น 2 กลุ่ม คือ กลุ่มคนดั้งเดิม คือ กลุ่มชาติพันธุ์ฮกกร หรือชาวนน เป็นกลุ่ม

คนพูดภาษามอญโบราณ ที่กลุ่มบ้านมาบกราด จังหวัดนครราชสีมา ติดกับพื้นที่อุทยานแห่งชาติทับลาน ซึ่งในอดีตหากินอยู่ตามป่าเขา อาศัยอยู่เป็นกลุ่มเครือญาติ กลุ่มละประมาณ 9 – 10 หลัง ดำรงชีพโดยการทำไร่โดยการหมุนเวียนพื้นที่ และชุมชนที่เกิดจากการขยายตัวของชุมชนเก่าในบริเวณใกล้เคียงได้แก่ ชาวลาวเวียง/ไทยเวียง ชาวลาวพวน/ไทยพวน จังหวัดนครนายก หรือกลุ่มคนที่อยู่ห่างไกลออกไป เช่น ชาวไทยอีสานจากจังหวัดต่าง ๆ

ดำเนินการวิจัยในปี พ.ศ. 2562-2564 และกำหนดพื้นที่ศึกษาจำนวน 4 แห่ง โดยรอบกลุ่มป่าดงพญาเย็น-เขาใหญ่ เพื่อให้ครอบคลุมกลุ่มคนต่าง ๆ ข้างต้น ได้แก่ กลุ่มบ้านมาบกราด ประกอบด้วยบ้านมาบกราด หมู่ที่ 5, 14, 17 และบ้านมาบกราดพัฒนา หมู่ที่ 22, 23 ตำบลโคกกระชาย อำเภอครบุรี จังหวัดนครราชสีมา กลุ่มบ้านบ้านบุงเข้ ประกอบด้วย บ้านบุงเข้ หมู่ที่ 7 บ้านคลองสี่เสียด หมู่ที่ 8 ตำบลหินตั้ง อำเภอมะนังนครนายก และบ้านบุงเข้ หมู่ที่ 7 ตำบลหนองแสง อำเภอบางพลี จังหวัดนครนายก บ้านห้วยชัน หมู่ที่ 3 ตำบลช่องกุ่ม อำเภอนวนนคร จังหวัดสระแก้ว ซึ่งมีอาณาเขตติดกับอุทยานแห่งชาติทับลาน อุทยานแห่งชาติเขาใหญ่ อุทยานแห่งชาติปางสีดา และบ้านคลองยาง หมู่ที่ 12 ตำบลทัพราช อำเภอดาพระยา จังหวัดสระแก้ว มีอาณาเขตติดกับอุทยานแห่งชาติปางสีดา และอุทยานแห่งชาติตาพระยา

การเก็บรวบรวมและวิเคราะห์ข้อมูล

การศึกษานี้ใช้วิธีเชิงปริมาณในการสำรวจชนิดพืชพื้นบ้านที่มีการใช้ประโยชน์ โดยวิธีเดินเท้า และสังเกตร่วมกับผู้ให้ข้อมูลหลักในพื้นที่ชุมชน เช่น บริเวณบ้าน สวน ที่ทำกิน ที่สาธารณะ และพื้นที่ป่าธรรมชาติ เช่น ป่าสงวนแห่งชาติ ป่าสาธารณะ ป่าชุมชน และป่าอนุรักษ์ รวมทั้งเดินสำรวจชนิดพืชและพุดคุดตามบ้านเรือน ด้วยการเลือกกลุ่มตัวอย่างแบบไม่ใช้ความน่าจะเป็น โดยใช้วิธีการสุ่มตัวอย่างแบบบังเอิญ (accidental sampling) และใช้เกณฑ์ความอึดตัวของข้อมูลชนิดพืช มีจำนวนครัวเรือนที่สำรวจทั้งหมด 207 ครัวเรือน จากนั้นทำการ

ตรวจสอบชื่อทางวิทยาศาสตร์ของชนิดพืชตามชื่อพรรณไม้แห่งประเทศไทย เต็ม สมิตินันท์ ฉบับแก้ไขเพิ่มเติม พ.ศ. 2557 (Office of the Forest Herbarium, 2014) ข้อมูลชนิดพืชพื้นบ้านนำมาจัดกลุ่มตามลักษณะการใช้ประโยชน์ และวิเคราะห์ข้อมูลเชิงพรรณนา ได้แก่ จำนวน ร้อยละ และแผนภูมิเชิงปริมาณ เพื่ออธิบายลักษณะการใช้ประโยชน์พืชพื้นบ้าน

สำหรับวิธีเชิงคุณภาพนำมาใช้ในการเก็บข้อมูลบริบทของชุมชนและการใช้ประโยชน์พืชพื้นบ้านจากผู้ให้ข้อมูลหลัก (key informant) โดยใช้วิธีการสุ่มตัวอย่างแบบลูกโซ่ (snowball sampling) และทำการสัมภาษณ์ด้วยวิธีการสัมภาษณ์แบบเจาะลึก (in-depth interview) กับผู้ให้ข้อมูลหลัก โดยใช้คำถามแบบปลายเปิด (open-end) จากผู้นำชุมชนหรือผู้อาวุโส จำนวน 16 ราย และผู้ให้ข้อมูลหลักในการใช้ประโยชน์พืชด้านต่าง ๆ เช่น พืชอาหาร พืชสมุนไพร งานหัตถกรรม การแปรรูป และการจำหน่าย จำนวน 30 ราย และถือความอึดตัวของบุคคลอ้างอิงเป็นเกณฑ์ วิเคราะห์ข้อมูลด้วยการตีความหมาย (interpretivism) บทบาทของพืชพื้นบ้านที่มีต่อวิถีชีวิตของชุมชนท้องถิ่น โดยสิ่งที่นำมาตีความนั้นจะต้องมีเหตุผล (rationalization) และระเบียบแบบแผนบางอย่าง เช่น พฤติกรรม ความคิด ทศนคติ ปรากฏชัดเจนอยู่ในวิสัยที่จะจะตีความได้ มีความหมายที่แฝงเร้นอยู่ (hidden meaning) ซึ่งสามารถเข้าใจได้ และเป็นความหมายสำหรับคน (subject) (Chamaratana 2008) เพื่อให้ทราบข้อค้นพบและข้อสรุปที่ได้มานั้นมีความหมายและมีความสำคัญอย่างไร มีนัยอย่างไรในเชิงนโยบาย หรือในแง่ของกิจกรรมที่ควรทำในอนาคต (Podhisita, 2013)

ผลและวิจารณ์

ผลการวิจัยในครั้งนี้ประกอบด้วย 2 ส่วน ได้แก่ ความหลากหลายของพืชพื้นบ้านของชุมชนรอบกลุ่มป่าดงพญาเย็น – เขาใหญ่ ซึ่งเป็นข้อมูลที่ได้จากการสำรวจชนิดพืช ลักษณะการใช้ประโยชน์ และแหล่งพืชพื้นบ้านที่นำมาใช้ประโยชน์ จากผู้ให้ข้อมูลหลัก

ร่วมกับการสำรวจตามบ้านเรือน อีกส่วนคือ บทบาทของพืชพื้นบ้านต่อวิถีชีวิตของชุมชนรอบกลุ่มป่าดงพญาเย็น–เขาใหญ่ ซึ่งมาจากการตีความข้อมูลการสัมภาษณ์ผู้ให้ข้อมูลหลักที่แสดงแบบแผนหรือมีความหมายชัดเจน และมีความเกี่ยวข้องกับการใช้ประโยชน์พืชพื้นบ้านในท้องถิ่นของตน

ความหลากหลายของพืชพื้นบ้าน

ความหลากหลายของชนิดพืชพื้นบ้าน

การสำรวจชนิดพืชพื้นบ้านในพื้นที่ศึกษาทั้ง 4 แห่ง และทำการตรวจสอบชื่อทางวิทยาศาสตร์พบว่ามีการใช้ประโยชน์ทั้งหมดจำนวน 467 ชนิด ใน 106 วงศ์ โดยวงศ์ที่มีจำนวนชนิดที่มีการใช้ประโยชน์มากที่สุด 5 อันดับแรก ได้แก่ วงศ์ถั่ว (Fabaceae) พบ 44 ชนิด วงศ์ขิง-ข่า (Zingiberaceae) พบ 29 ชนิด วงศ์หญ้า (Poaceae) พบ 21 ชนิด วงศ์ปอ-ขบา (Malvaceae) พบ 17 ชนิด และวงศ์โมก (Apocynaceae) พบ 14 ชนิด ตามลำดับ จัดเป็นพืชพื้นเมืองจำนวน 309 ชนิด คิดเป็นร้อยละ 66.2 ของชนิดพืชที่มีการใช้ประโยชน์ทั้งหมด ส่วนพืชที่มาจากต่างประเทศมีจำนวน 158 ชนิด คิดเป็นร้อยละ 33.8 ของชนิดพืชที่มีการใช้ประโยชน์ทั้งหมด

ความหลากหลายของลักษณะการใช้ประโยชน์

ชุมชนท้องถิ่นมีการใช้ประโยชน์จากพืชพื้นบ้านอย่างหลากหลาย สามารถนำมาจัดกลุ่มตามลักษณะการใช้ประโยชน์และจำนวนชนิดพืชในแต่ละกลุ่มได้ดังนี้ ใช้เป็นพืชอาหาร 259 ชนิด (55.5%) พืชสมุนไพร 137 ชนิด (29.3%) เพื่อจำหน่าย 95 ชนิด (20.3%) ซึ่งมักเป็นพืชอาหารและพืชสมุนไพร ไม้ประดับ 49 ชนิด (10.5%) เพื่อการอนุรักษ์และการใช้เนื้อไม้ เช่น ทำด้ามเครื่องมือ อุปกรณ์ต่าง ๆ ที่ไม่ใช่ไปสร้างบ้าน มีจำนวนเท่ากัน คือ 46 ชนิด (9.9%) การใช้สอย เช่น ใช้เป็นวัสดุห่อมัดสิ่งของ พืชให้สีและยางชัน จำนวน 31 ชนิด (6.6%) เพื่อร่มเงา 25 ชนิด (5.4%) นำมาสร้างบ้านและความเชื่อ มีจำนวนเท่ากัน คือ 19 ชนิด (4.1%) ทางวัฒนธรรม 12 ชนิด (2.6%) งานหัตถกรรม 11 ชนิด (2.4%) และใช้เป็นเชื้อเพลิง 9 ชนิด (1.9%) (Figure 1)

แหล่งพืชพื้นบ้านที่นำมาใช้ประโยชน์ในชุมชน

แหล่งที่พบพืชพื้นบ้านมากที่สุดคือบริเวณนอกป่าธรรมชาติหรือในชุมชน พบจำนวน 392 ชนิด (83.9%) โดยบริเวณรอบบ้านพบจำนวนพืชพื้นบ้านมากที่สุดถึง 347 ชนิด รองลงมา คือ บ้านสวน พบจำนวน 128 ชนิด สำหรับบริเวณป่าธรรมชาติ ได้แก่ ป่าสงวน-

แห่งชาติ ป่าสาธารณะ ป่าชุมชน และป่าอนุรักษ์ พบจำนวน 165 ชนิด (35.3%) โดยมีพืชพื้นบ้านที่พบได้ทั้งสองแหล่งมีจำนวน 92 ชนิด (19.7%) ซึ่งมีการนำไปใช้ประโยชน์และมีจำนวนชนิดพืชมากที่สุด 3 ลำดับแรก คือ ใช้เป็นพืชอาหาร 61 ชนิด นำไปจำหน่าย 33 ชนิด และพืชสมุนไพร 27 ชนิด (Figure 2)

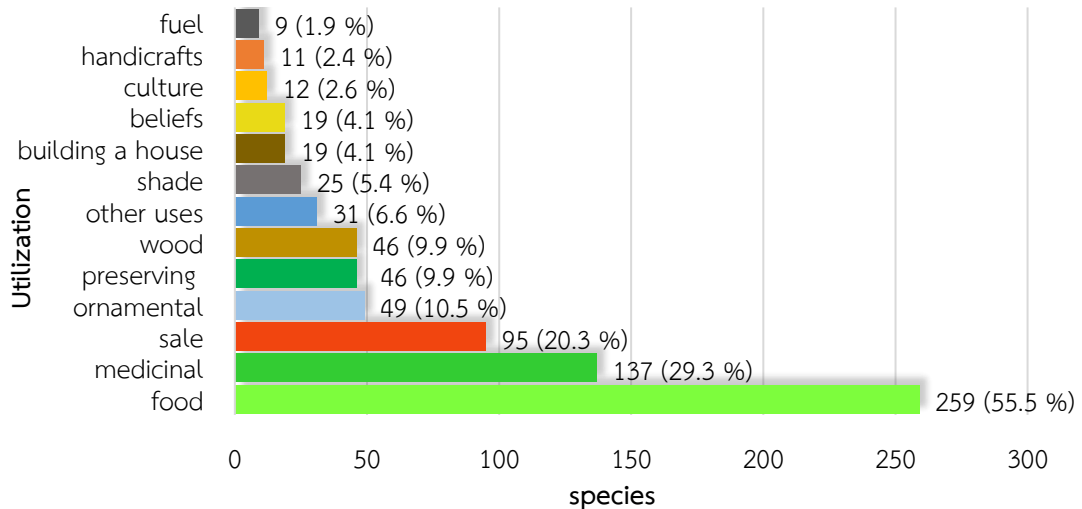

Figure 1 The number of species of indigenous plants categorized by their utilization.

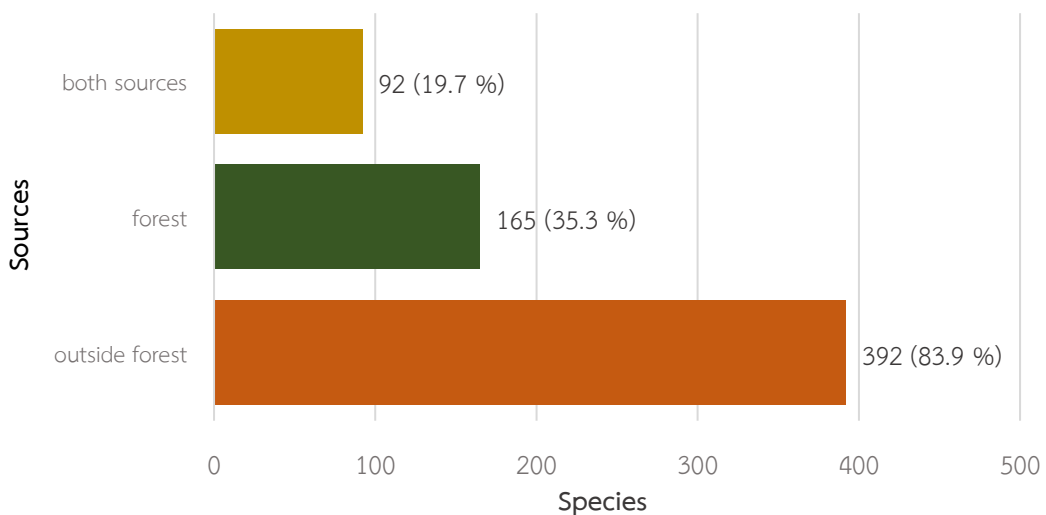

Figure 2 The number of indigenous plant species categorized by both sources, forest and outside forest.

บทบาทของพืชพื้นบ้านต่อวิถีชีวิตของชุมชน รอบกลุ่มป่าดงพญาเย็น – เขาใหญ่

ชุมชนท้องถิ่นที่อยู่อาศัยโดยรอบกลุ่มป่าดงพญาเย็น-เขาใหญ่ มีการใช้ประโยชน์จากพืชตามธรรมชาติและนำชนิดพืชจากพื้นที่ต่าง ๆ เข้ามาปลูกเพื่อใช้ประโยชน์ ตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน สามารถสรุปบทบาทของพืชพื้นบ้านต่อวิถีชีวิตของชุมชนได้ดังนี้

ตอบสนองต่อปัจจัยพื้นฐานในการดำรงชีวิต

ในอดีตก่อนที่จะมีนโยบายส่งเสริมเศรษฐกิจของประเทศในช่วงทศวรรษ 2500 ชุมชนส่วนใหญ่ยังมีวิถีชีวิตแบบยังชีพ ทำให้มีการพึ่งพาทรัพยากรที่มีอยู่ในพื้นที่สูง มีการใช้ประโยชน์จากพืชต่าง ๆ ไม่ว่าจะเป็นนำมาใช้เป็นอาหาร พืชสมุนไพร สร้างที่อยู่อาศัย ทำเกวียน ทำเครื่องมือเครื่องใช้ น้ำมันยาง รวมทั้งนำพืชจากพืชไปใช้ในการล่าสัตว์เพื่อนำมาแบ่งปันกันเป็นอาหาร เมื่อความเจริญเข้าถึงทุกชุมชนแล้ว ประกอบกับข้อกำหนดทางกฎหมาย ทำให้การใช้ประโยชน์จากพืชทางด้านลดลงหรือหมดไป เช่น สมุนไพร สร้างบ้านเนื้อไม้ หรือมีสิ่งใหม่ที่จะสะดวกกว่าเข้ามาทดแทน

ปัจจุบันยังพบว่าชุมชนมีการใช้ประโยชน์จากพืชพื้นบ้าน โดยนำมาเป็นพืชอาหารมากที่สุด 259 ชนิด พืชสมุนไพร 137 ชนิด พืชที่เก็บเพื่อจำหน่าย 95 ชนิด โดยพบมากที่สุดในพื้นที่บริเวณรอบบ้านจำนวน 211, 102 และ 86 ชนิดตามลำดับ ส่วนพื้นที่บ้านสวนที่เกิดจากการปรับเปลี่ยนพื้นที่ที่เคยทำนามาก่อน และยังคงรักษาสภาพสวนแบบดั้งเดิมไว้ ซึ่งเป็นลักษณะสวนผสมผสานไม่มีการใช้สารเคมี ทำให้สามารถปลูกพืชผักพื้นบ้านได้หลากหลายชนิด โดยใช้มากที่สุดในด้านอาหาร 90 ชนิด เพื่อจำหน่าย 52 ชนิด และสมุนไพร 21 ชนิด

พื้นที่รอบบ้านนับว่าเป็นแหล่งที่รวบรวมพืชพื้นบ้านไว้มากที่สุด คิดเป็นร้อยละ 74.3 ของจำนวนชนิดพืชที่สำรวจทั้งหมด เฉพาะพืชอาหารมีทั้งขึ้นเองตามธรรมชาติ เช่น มะหาด (*Artocarpus lacucha*) ผักหวานป่า (*Melientha suavis*) กระเจียวแดง (*Curcuma sessilis*) นำจากป่ามาปลูกในพื้นที่ เช่น ตะคร้อ (*Schleichera oleosa*) มะไฟป่า (*Baccaurea*

ramiflora) มะขามป้อม (*Phyllanthus emblica*) ผักหวานป่า หวาย (*Calamus* sp.) กระเจียวขาว (*Curcuma parviflora*) กระเจียวแดง เครือหมาน้อย (*Cissampelos pareira*) และบุกชนิดต่าง ๆ เนื่องจากความสะดวกในการใช้สอย โดยเฉพาะผู้สูงอายุซึ่งเกรงว่าต่อไปอาจจะไม่สามารถเข้าไปเก็บหาในพื้นที่ป่าอนุรักษ์ได้ และมีหลายชนิดที่นำมาจากที่อื่น หรือมีหน่วยงานมาแจกกล้าไม้ ซึ่งส่วนใหญ่เป็นไม้ผลและไม่พ่ายืนต้น

การเป็นส่วนหนึ่งของวัฒนธรรมชุมชน

นอกจากการตอบสนองต่อความต้องการพื้นฐานที่จำเป็นต่อการดำรงชีวิตแล้ว พืชพื้นบ้านยังเป็นส่วนหนึ่งที่สำคัญในวิถีชีวิตวัฒนธรรมและความเชื่อของคนชุมชนอีกด้วย ซึ่งในอดีตมักพบอยู่ในการละเล่น นอกจากนี้มีการปลูกว่านต่าง ๆ ที่มีความเชื่อทางเมตตามหานิยม โชคลาภ หรือคงกระพันชาตรี ส่วนในปัจจุบันมีการปลูกต้นไม้มงคล ซึ่งเน้นในด้านโชคลาภเป็นสำคัญ

สำหรับการศึกษาในชุมชนดั้งเดิมที่กลุ่มบ้านมาบกราด พบว่ามีความผูกพันกับชนิดพืชที่ปรากฏตามธรรมชาติของพื้นที่จนกลายเป็นส่วนหนึ่งของวิถีชีวิตชุมชน ที่สามารถจับต้องได้และสืบสานมาถึงปัจจุบัน โดยมีการนำลำต้นเถื่อนหรือเถียน (*Meliazedarach*) มาตัดเป็นท่อน แล้วนำมาตีเพื่อส่งเสียงเป็นสัญญาณให้กัน เวลาไปทำไร่ทำนา เลี้ยงควายหรือไล่ไก่ไล่กา ต่อมาได้นำมาใช้ประกอบร่วมกับกลองโทนและฉิ่ง กลายเป็นการละเล่นพื้นบ้านที่เรียกว่า “มวงเมว” ซึ่งใช้เล่นร่วมกับการร้องเพลงรำวงหรือรำไท่นเพื่อความสนุกสนาน โดยจะใช้ในช่วงงานเทศกาลต่าง ๆ รวมถึงพิธีศพในอดีต ซึ่งสมัยก่อนต้องห้ามโลงศพออกไปฝังที่ป่าช้า ปัจจุบันการละเล่นมวงเมว ได้กลายเป็นเอกลักษณ์ของชุมชนในการแสดงทางวัฒนธรรมและการท่องเที่ยว และมีการสอนให้กับเยาวชนในสถานศึกษา

ขณะเดียวกันที่ตั้งหมู่บ้านเก่าของบ้านมาบกราด มีสภาพเป็นพื้นที่ลุ่มมีลำคลองธรรมชาติ มีต้นคล้า (*Schumannianthus dichotomus*) ขึ้นอยู่ตามริมคลอง ชาวบ้านมักนำมาสานเป็นเสื่อ หรือ

ตะกร้าเพื่อใช้เองในครอบครัว นอกจากนี้ยังมีการเก็บหวายขม (*Calamus viminalis*) ในพื้นที่ป่ามาสานเสื่อเช่นกัน ต่อมาเมื่อมีการสร้างอ่างเก็บน้ำลำชะทำให้ลำคลองถูกน้ำท่วมไปหมด ต้นคล้าจึงพบกระจายในพื้นที่ป่าเท่านั้น ประกอบกับเมื่อมีการประกาศขอบเขตพื้นที่ป่าอนุรักษ์ จึงไม่มีการนำคล้าและหวายขมมาสานเสื่ออีกต่อไป หลังจากนั้นเมื่อชุมชนได้ย้ายขึ้นมาอยู่บริเวณบนโคกเลี้ยงสัตว์ และเห็นว่าชาวบ้านที่ย้ายถิ่นฐานจากพื้นที่ภาคอีสานมีการทอมีการนำต้นกกมาใช้สานเสื่อ จึงได้ลองทำ ซึ่งต่างจากการสานที่ต้องมีการใช้อุปกรณ์ เช่น ฝีม ไม้คาน และไม้สอด ต่อมาจึงเป็นกิจกรรมที่ชาวบ้านทำประจำทุกปีโดยเฉพาะกลุ่มคนดั้งเดิมของพื้นที่ พอช่วงเทศกาลบุญกฐินก็จะนำเสื่อไปกองรวมเป็นกองกฐิน เพราะเวลาชาวบ้านมีงานศพ งานบวช หรืองานบุญอื่น ๆ จะยืมจากวัดมาใช้ในงาน นอกจากนั้นก็ให้ญาติพี่น้องเป็นของชำร่วย หรือจำหน่ายในชุมชนต่อไป

ต้นกกที่ชาวบ้านใช้ประจำในปัจจุบัน มี 2 ชนิด ได้แก่ กกผือ (*Actinoscirpus grossus*) และกกกรังกา (*Cyperus corymbosus*) ซึ่งเก็บต้นกกในบริเวณพื้นที่ทำนารอบอ่างเก็บน้ำ หลังจากช่วงฤดูเกี่ยวข้าวเสร็จ ต้นกกทั้งสองชนิดนี้จะขึ้นมาแทนที่ แต่ปัจจุบันเริ่มมีจำนวนน้อยลง เพราะพื้นที่ทำนาถูกใช้ติดต่อกันเกือบตลอดทั้งปี ไม่มีช่วงพักพอให้ต้นกกได้ขึ้น ทำให้ชาวบ้านบางคนได้นำต้นไหลหรือกกกลม (*Cyperus involucratus*) ซึ่งเป็นชนิดที่ไม่พบขึ้นเองตามธรรมชาติมาปลูกในบริเวณบ้าน เพื่อใช้ในการทอเสื่อแทน

หากพิจารณาตามแนวทางของอนุสัญญาว่าด้วยความหลากหลายทางชีวภาพ ที่ได้ให้ความสำคัญกับการคุ้มครองและสนับสนุนการใช้ประโยชน์ทรัพยากรชีวภาพตามธรรมเนียมปฏิบัติหรือจารีตประเพณีของชุมชนพื้นเมืองดั้งเดิมและชุมชนท้องถิ่น ที่สอดคล้องกับหลักการอนุรักษ์หรือการใช้ประโยชน์อย่างยั่งยืน โดยการดำรงวิถีชีวิตประจำวันซึ่งถือเป็นอัตลักษณ์ทางวัฒนธรรมของชุมชนนั้น (Secretariat of the Convention on Biological Diversity, 2010) พบว่าชุมชนกลุ่มบ้านมาบกราด หรือชุมชนท้องถิ่นต่าง ๆ ที่ตั้งถิ่นฐานอยู่ในบริเวณที่มีความหลากหลายทาง

ชีวภาพสูง ได้เก็บเกี่ยวและใช้ประโยชน์จากความหลากหลายทางชีวภาพมาเป็นเวลาช้านาน ก่อนที่สภาพพื้นที่จะถูกเปลี่ยนแปลงไปหลังการพัฒนาทางเศรษฐกิจและถึงแม้ว่าสภาพแวดล้อมและชุมชนได้เปลี่ยนไปแล้วแต่วิถีปฏิบัติยังสามารถพบอยู่ในชีวิตประจำวัน จึงนับว่าเป็นตัวอย่างในการใช้ประโยชน์พืชพื้นบ้านท่ามกลางความเปลี่ยนแปลงทางสังคมและสิ่งแวดล้อม มีการปรับตัวทั้งจากชนิดพืชที่ใช้ประโยชน์และวิธีการปฏิบัติเพื่อการดำรงรักษาวิถีชีวิตวัฒนธรรมให้คงอยู่เป็นมรดกของคนรุ่นต่อไป

การมีศักยภาพในการสร้างเศรษฐกิจที่ยั่งยืน

ผลผลิตจากพืชพื้นบ้านมีคุณลักษณะเฉพาะที่ทำให้มีความแตกต่างจากพืชเกษตรแปลงใหญ่หรือเกษตรเชิงเดี่ยว จึงมีความเป็นมิตรกับสิ่งแวดล้อม และยังช่วยสนับสนุนเศรษฐกิจในระดับท้องถิ่นได้ โดยพบว่าพื้นที่ที่มีจำนวนชนิดที่มีการปลูกและเก็บผลผลิตมากที่สุดคือบริเวณรอบบ้าน มีจำนวน 86 ชนิด รองลงมาคือ บริเวณบ้านสวน 52 ชนิด และพื้นที่นอกบ้านหรือนอกป่า 38 ชนิด โดยมีทั้งรูปแบบการจำหน่ายเป็นผลผลิตสด และการแปรรูปเป็นผลิตภัณฑ์

การจำหน่ายผลผลิตที่เป็นพืชผักผลไม้ ทำให้เกิดผู้ประกอบการ 3 กลุ่ม ได้แก่ กลุ่มที่ขายด้วยตนเอง มีลักษณะเป็นการขายปลีก จำหน่ายในชุมชน ตลาดนัด และตลาดชุมชน กลุ่มที่ขายส่งให้กับพ่อค้าคนกลาง ทั้งพ่อค้าจากภายนอกและภายในชุมชน เพื่อนำไปส่งขายที่กรุงเทพฯ และกลุ่มที่รับซื้อผลผลิตไปขาย ซึ่งจะรับจากชุมชนอื่นที่อยู่ใกล้เคียงด้วย

การเลือกปลูกพืชชนิดใด ๆ นั้น ขึ้นอยู่กับความต้องการของตลาด จากการเก็บข้อมูลในชุมชนศึกษาที่ตำบลหินตั้ง และตำบลหนองแสง จังหวัดนครนายก ซึ่งเป็นพื้นที่ที่มีการขายส่งพืชพื้นบ้านมากกว่าชุมชนที่ศึกษาอื่น ๆ เนื่องจากความสะดวกในการขนส่งพบว่า พืชผักที่นิยมนำไปจำหน่าย เช่น ผักกูด (*Diplazium esculentum*) ผักหนาม (*Lasia spinosa*) ผักบุ้ง (*Ipomoea aquatica*) ผักชะอม (*Senegalia pennata*) ผักหวานป่า ผักแพว (*Persicaria odorata*) กระถิน (*Leucaena leucocephala*) ตำลึง (*Coccinia grandis*) คันจอย (*Limnorcharis flava*) หน่อข่า (*Alpinia galanga*) หน่อแดงบุก (*Amorphophallus*

brevispathus) ถั่วพู (*Psophocarpus tetragonolobus*) น้ำเต้า (*Crescentia cujete*) ใบเตย (*Pandanus amaryllifolius*) ย่านาง (*Tiliacora triandra*) พริก (*Capsicum annuum*) ผักต้ว (*Cratoxylum formosum*) ยอดมะกอก (*Spondias pinnata*) มะเขือพวง (*Solanum torvum*) และหน่อไม้ไผ่ตง (*Dendrocalamus asper*) ส่วนไม้ผล เช่น ถั่วลิสง (*Musa sapientum*) ถั่วลิสง (*Musa paradisiaca*) กระเทียม (*Sandoricum koetjape*) ขนุน (*Artocarpus heterophyllus*) มะละกอ (*Carica papaya*) มะนาว (*Citrus aurantifolia*) มะม่วง (*Mangifera indica*) มะยงชิด (*Bouea oppositifolia*) มะปราง (*Bouea macrophylla*) มะยงชิด (*Bouea oppositifolia*) มะพร้าวแคงหรือมะพร้าวน้ำหอม (*Cocos nucifera*) มะม่วงหาวหรือมะนาวโห่ (*Carissa carandas*) มังคุด (*Garcinia mangostana*) ฝรั่ง (*Psidium guajava*) และส้มโอ (*Citrus maxima*)

ตลาดพืชผักผลไม้พื้นบ้านมีแนวโน้มที่จะขยายตัวไปได้อีก เนื่องจากเป็นที่นิยมของผู้ที่จากถิ่นฐานไปทำงานในพื้นที่เมือง ที่มีความคุ้นเคยกับพืชพื้นบ้านเป็นอย่างดี รวมถึงผู้ที่รักษาสุขภาพบางคนไม่ทานผักที่มาจากตลาดสดเพราะอาจมีการใช้สารเคมี ส่วนผู้ที่ปลูกยังมีจำนวนไม่มากและส่วนใหญ่ทำเป็นรายได้เสริม โดยเฉพาะผู้สูงอายุที่มีเวลาว่าง หากพืชพื้นบ้านเป็นที่รู้จักกันมากขึ้นและตลาดมีความต้องการสูงขึ้น ย่อมจะส่งผลให้มีผู้ที่สนใจในการปลูกมากขึ้น โดยเฉพาะบริเวณรอบพื้นที่อนุรักษ์ซึ่งมีสภาพแวดล้อมที่ควรสนับสนุนให้มีการใช้ประโยชน์จากระบบนิเวศอย่างยั่งยืน

สำหรับการแปรรูปพืชพื้นบ้านเป็นผลิตภัณฑ์ของชุมชน มี 2 ลักษณะ คือ จัดทำเองแต่ละครัวเรือน แล้วนำของที่ผลิตมาจำหน่ายรวมกัน หรือจำหน่ายเป็นการส่วนตัว เช่น เสื้ออกไก่ ไผ่กวนดอกหญ้า หัตถกรรมจักสานไม้ไผ่ และการรวมกลุ่มกันผลิตและจำหน่ายผลิตภัณฑ์ต่าง ๆ เช่น สบู่ก้อน วานงาช้าง วานหางจระเข้ สบู่เหลวมะขามกับขมิ้น แชมพูสมุนไพร มาส์กหน้าวานงาช้างกับใบบัวบก และน้ำสมุนไพร

การจัดทำผลิตภัณฑ์จากพืชภายในครัวเรือนที่เด่นชัดที่สุดคือ การทอเสื่อจากต้นไธล หรือกรรขินี (*Cyperus involucratus*) โดยนำต้นไธลมาปลูกใน

บริเวณบ้าน ซึ่งใช้พื้นที่ไม่มาก แต่สามารถทยอยตัดออกมาใช้ได้ตลอดปี พบมากที่บ้านคลองยาง เนื่องจากสามารถนำไปขายที่ศูนย์นักท่องเที่ยวได้

ผลิตภัณฑ์อีกลักษณะหนึ่งคือ การรวมกลุ่มกันผลิตและจำหน่ายผลิตภัณฑ์ ซึ่งต้องประกอบด้วยปัจจัยหลายประการเพื่อให้สามารถดำเนินการได้อย่างต่อเนื่อง ดังเช่นที่บ้านคลองยาง มีปัจจัยสำคัญที่ทำให้เกิดผลเป็นรูปธรรม ได้แก่ ประการแรกคือ มีแหล่งท่องเที่ยวที่สำคัญ คือ "ละลุ" ซึ่งคล้ายกับแหล่งธรรมชาติบริเวณ "พะเยาเมืองผี"

ปัจจัยสำคัญประการที่สอง คือ มีผู้นำที่มีวิสัยทัศน์ คือ นางรำไพ โคตรประทุม ประธานกลุ่มละลุโฮมสเตย์ เดิมเป็นคนอำเภออุทุมพรพิสัย จังหวัดศรีสะเกษ ได้ย้ายมาอยู่ที่บ้านคลองยางเมื่อปี 2536 เคยไปอบรมที่ศูนย์กิจกรรมธรรมชาติ จังหวัดชลบุรี กลับมาทำเกษตรผสมผสานบนพื้นที่ 1 ไร่ นี้ และใช้เป็นศูนย์เรียนรู้เกษตรปลูกป่า 3 อย่างประโยชน์ 4 อย่าง ตามโครงการพระราชดำริ เนื่องจากเดิมชาวบ้านเลี้ยงหมู ไก่ ต้องอาศัยวัตถุดิบจากข้างนอก ทำให้เกิดปัญหาขาดทุน จึงเริ่มหันมามองหาทุนทางสังคม จนทำให้ละลุได้กลายเป็นแหล่งท่องเที่ยวที่รู้จักกันทั่วไป

ประการที่สาม คือ การได้รับการสนับสนุนงบประมาณและความช่วยเหลือจากหน่วยงานต่าง ๆ เมื่อ "ละลุ" เริ่มเป็นที่รู้จักมากขึ้น จึงได้รับงบประมาณสนับสนุนในการไปดูงาน อบรม และพัฒนาผลิตภัณฑ์ใหม่ ๆ รวมถึงการสร้างอาคารศูนย์นักท่องเที่ยว และประการที่สี่คือ ความร่วมมือร่วมใจของคนในชุมชน ซึ่งจากความเข้าใจและมีเป้าหมายร่วมกัน ทำให้ปัจจุบันยังสามารถดำเนินการในรูปแบบการรวมกลุ่มได้ เช่น สบู่ทอผ้า ถั่วลิสงแตก ถั่วลิสงอบ มะขามแก้ว น้ำสมุนไพร และชาตะไคร้ โดยใช้วัตถุดิบที่มาจากชาวบ้านเท่านั้น และใช้เงินทุนหมุนเวียนที่ได้จากการจำหน่ายผลิตภัณฑ์

ปัจจุบันแต่ละชุมชนมีการปรับตัวและรับรู้ถึงแนวโน้มในการพัฒนาที่มีความยั่งยืน ไม่ว่าจะเป็นแนวคิดในเรื่องเศรษฐกิจพอเพียง เกษตรอินทรีย์ การดูแลสุขภาพ การท่องเที่ยวเชิงนิเวศ การอนุรักษ์สิ่งแวดล้อม วัฒนธรรม และภูมิปัญญาท้องถิ่นด้วยประสบการณ์ในอดีต และการได้รับข้อมูลข่าวสาร

รวมทั้งการเข้ามาส่งเสริมสนับสนุนจากหน่วยงานต่าง ๆ ซึ่งสอดคล้องกับงานวิจัยเกี่ยวกับการพัฒนาภูมิเกษตรอินทรีย์ และการขับเคลื่อนชุมชนเกษตรคาร์บอนต่ำ โดยพบว่าปัจจัยความสำเร็จต้องเกิดขึ้นทั้งจากพลังภายในชุมชนเอง และได้รับการสนับสนุนจากหน่วยงานภายนอก (Suamuang and Munkratok, 2018; Khawtong and leknoi, 2021)

การเป็นแหล่งความรู้และการอนุรักษ์พืช

ชุมชนพื้นเมืองดั้งเดิมและชุมชนท้องถิ่นมีบทบาทมากกว่าการเป็นผู้จัดการทรัพยากรธรรมชาติ เนื่องจากความรู้ ทักษะฝีมือ และวิถีปฏิบัติของชุมชนมีคุณค่าและเป็นประโยชน์ต่อการอนุรักษ์และการใช้ประโยชน์อย่างยั่งยืน รวมทั้งยังเป็นแบบอย่างที่ดีให้แก่โยบายด้านความหลากหลายทางชีวภาพ (Secretariat of the Convention on Biological Diversity, 2010) ซึ่งจากผลการศึกษาพบว่าชุมชนท้องถิ่นมีการใช้ประโยชน์จากพืชพื้นบ้านมาโดยตลอด เนื่องจากเป็นความสัมพันธ์ของมนุษย์กับสภาพแวดล้อมที่ดำรงอยู่ การใช้ประโยชน์จากพืชนั้นมาจากการทดลอง ประสบการณ์ ความคุ้นเคย ทักษะ และความรู้ โดยเฉพาะในการใช้พืชสมุนไพร ผู้ที่มีความสามารถ หรือหมอยา ต้องมีการสั่งสมความรู้ ประสบการณ์ในการใช้ รวมทั้งการสำรวจและการเก็บรักษานิตพันธุ์พืชไว้ แม้ปัจจุบันความรู้ดังกล่าวกำลังขาดช่วงการสืบทอด อย่างไรก็ตามจากการเก็บข้อมูล ยังคงพบผู้ที่มีความรู้ในการใช้พืชสมุนไพรอยู่ในชุมชน และเป็นผู้อนุรักษ์พืชชนิดต่าง ๆ

ตัวอย่างผู้มีความรู้เกี่ยวกับพืชสมุนไพรและเป็นผู้รวบรวมชนิดพืชไว้มากที่สุด พบที่บ้านมาบกราด คือนายนา ส่องกระโทก ปัจจุบันอายุ 81 ปี สืบเชื้อสายมาจากชาวนา ได้พบเห็นสภาพความเปลี่ยนแปลงของชุมชนมาตั้งแต่สมัยทำมาหากินอยู่ในป่า จึงมีความคุ้นเคยกับป่ามาตั้งแต่อดีต รวมทั้งมีความสนใจและศึกษาหาความรู้ในการใช้ประโยชน์จากพืชสมุนไพร สำหรับรักษาคนในชุมชน โดยตามารวบรวมพืชสมุนไพรในบริเวณรอบบ้านประมาณ 60 ชนิด เช่น กลอยจืด (*Dioscorea hispida*) กาหลงรัง (*Bauhinia acuminata*) กุมารทอง (*Scadoxus multiflorus*) ขันหมากฤๅษี (*Aglaonema tenuipes*)

ชิงแห้ง (*Zingiber ligulatum*) คนทีสอ (*Vitex trifolia*) เจ็ดกำลังช้างสาร (*Peristrophe bivalvis*) เจตมูลเพลิงขาว (*Plumbago zeylanica*) เจตมูลเพลิงแดง (*Plumbago indica*) ทองแตก (*Baliospermum solanifolium*) เถาเอ็นอ่อน (*Cryptolepis dubia*) ทองพันชั่ง (*Rhinacanthus nasutus*) นมหยาน (*Zygostelma benthamii*) ประคำไก่ (*Putranjiva roxburghii*) เปล้าน้ำเงิน (*Croton cascarilloides*) พญาкас (*Leea macrophylla*) ไพลดำ (*Zingiber ottensii*) ไพลม่วง (*Zingiber ottensii*) ลำโพงกลาส (*Datura metel*) ว่านดอกทอง (*Curcuma pierreana*) ว่านทรหด (*Curcuma comosa*) ว่านน้ำ (*Acorus calamus*) ว่านทิพยเนตร (*Boesenbergia rotunda*) ว่านริดสีดวง (*Curcuma* sp.) ว่านหนูมาน (*Jatropha podagrica*) ต้นเสลดพังพอนตัวเมีย (*Clinacanthus nutans*) หญ้าหวาน (*Stevia rebaudiana*) หนูมานประสานกาย (*Schefflera leucantha*) และเหงือกปลาหมอ (*Acanthus ebracteatus*) เป็นต้น

สำหรับที่บ้านคลองยาง พบผู้ที่มีความรู้ในการใช้พืชสมุนไพรในการรักษาความเจ็บป่วย คือนายหนูเตย อายุ 76 ปี ได้ย้ายถิ่นฐานมาจากจังหวัดหนองบัวลำภู ทั้งปู่และตาเป็นหมอยาของคนในชุมชนตอนเป็นเด็กตามักถูกใช้ให้ไปเก็บสมุนไพรอยู่เสมอ ปัจจุบันยังคงทำไร่ทำนาตามปกติ และไม่ได้มีรายได้จากการขายยาสมุนไพร เพราะถือคติว่า พืชสมุนไพรเกิดเองตามธรรมชาติ พ่อหนูเตยเน้นการรักษาแบบยาต้ม คือนำตัวยาหลายชนิดมาผสมประกอบกัน ส่วนวิธีการเก็บพืชสมุนไพร จะไม่ทำลายเก็บเท่าที่จำเป็นต้องใช้ เพราะคนรุ่นก่อนรักษาไว้ และคอยบอกผู้อื่นไม่ให้ทำลายด้วย นอกจากนี้ยังได้ซื้อต้นไม้หายากที่ขึ้นอยู่ในที่นาของผู้อื่นเพื่อเอาไว้ใช้ทำยา เช่น คังคี่ใหญ่ (พังคี่ใหญ่ หรือสองสลึง, *Lophopetalum duperreanum*)

สำหรับชาวบ้านทั่วไปในปัจจุบันมักมีการใช้พืชสมุนไพรแบบพื้นบ้าน คือการนำมามาต้มดื่มเป็นชาที่ละชนิดตามอาการ เช่น เป็นไข้ใช้ฟ้าทะลายโจร (*Andrographis paniculata*) บรรเทาอาการจากโรคมะเร็งใช้หนอนตายหยาก (*Stemona tuberosa*)

บำรุงกำลังใช้รากสามสิบ (*Asparagus racemosus*) แก้วปวดแข้งปวดขาใช้ปอบิด (*Helicteres isora*) มีการนำพืชป่ามาใช้ร่วมกับารอบสมุนไพรให้กับสตรีหลังคลอดบุตร ได้แก่ เปล้าน้อย (*Croton stellatopilosus*) เปล้าใหญ่ (*Croton persimilis*) และ ส้มขึ้น (*Glycosmis pentaphylla*) ส่วนสมุนไพรบำรุงกำลัง แก้วปวดเมื่อยมักนำมาดองกับสุรา เช่น ปลาไหลเผือก (*Eurycoma longifolia*) อ้อยสามสวน (*Myriopteron extensum*) กำแพงเจ็ดชั้น (*Salacia chinensis*) ม้ากระต๊อบโรง (*Neuropeltis racemosa*) เถาเอ็นอ่อน (*Cryptolepis dubia*) และโตไม้รู้ล้ม (*Elephantopus scaber*)

ส่วนคนรุ่นใหม่ที่ยาอายุน้อยสุด ในบรรดาผู้ที่มีความสนใจเรื่องพืชสมุนไพร พบที่บ้านห้วยชัน คือ นางสาวเอมอร เวียงกมล อายุ 43 เป็น เคยไปทำงานนอกพื้นที่ จนเมื่อประมาณ 6 ปีที่แล้ว กลับมาดูแลพ่อและแม่ที่สูงอายุ จึงมีโอกาสดำเนินการถ่ายทอดความรู้ในการใช้พืชสมุนไพรจากนายสำราญ เวียงกมล ผู้เป็นพ่อซึ่งเป็นหมอยาในอดีต และยังได้ร่วมสำรวจสมุนไพรกับคนในชุมชนและเจ้าหน้าที่ รวมทั้งศึกษาเพิ่มเติมด้วยตนเอง ทำให้ทราบว่าในปัจจุบันในพื้นที่ป่าอนุรักษ์และป่าชุมชน มีชนิดพืชสมุนไพรที่พบมาก โดยเฉพาะในป่าอนุรักษ์ เช่น ปลาไหลเผือก (*Eurycoma longifolia*) อ้อยสามสวนหรือชะเอม (*Myriopteron extensum*) กำแพงเจ็ดชั้น (*Salacia chinensis*) ม้ากระต๊อบโรง (*Neuropeltis racemosa*) โตไม้รู้ล้ม (*Elephantopus scaber*) สนุ่เลือดหรือว่านพระฉิม (*Jatropha gossypifolia*) นอกจากนี้ยังมี ฝาง (*Caesalpinia sappan*) มะค่าโมง (*Azelia xylocarpa*) และหญ้าน้ำพุ (*Centotheca lappacea*)

นอกจากนั้นคุณเอมอร ยังทำปาลาย่างรมควัน ทำปลาป่น ปุ๋ยหมักจากหัวปลา ปลุกข้าวไรซ์เบอร์รี่ไร้สารเคมี และจากประสบการณ์ในการทำงานด้านการท่องเที่ยว จึงมีแนวคิดที่ว่า ถ้าทำให้ชุมชนมีแหล่งท่องเที่ยว เช่น ในช่วงดอกซากุระเมืองไทย หรือผักต้วที่บ้านพร้อมกันบนภูเขาทั้งคู่ จะสามารถทำให้ชาวบ้านมีรายได้เพิ่มขึ้นจากการขายของพื้นบ้าน เพราะนักท่องเที่ยวต้องการซื้อของชาวบ้านติดมือกลับไปอย่างแน่นอน

สำหรับพืชพื้นบ้านที่ชุมชนมีวัตถุประสงค์เพื่อการอนุรักษ์โดยเฉพาะ มีจำนวน 46 ชนิด โดยพบในชุมชน 37 ชนิด และพบในป่าธรรมชาติจำนวน 29 ชนิด โดยพบทั้งสองแหล่งจำนวน 20 ชนิด โดยพืชที่ชุมชนอนุรักษ์เป็นพืชที่มีการใช้ประโยชน์ในด้านอาหารมากที่สุด 20 ชนิด รองลงมาคือใช้เป็นร่มเงา 15 ชนิด เนื้อไม้ 10 ชนิด ทำบ้านและจำหน่าย 8 ชนิด ทั้งนี้การใช้ประโยชน์ด้านเนื้อไม้และทำบ้านเป็นชนิดที่เคยมีการนำมาใช้ประโยชน์ในอดีต และอยากอนุรักษ์ไว้เพื่อเก็บไว้ใช้ในอนาคต ซึ่งพืชที่ชุมชนอนุรักษ์ไว้ ส่วนหนึ่งมาจากการสนับสนุนจากหน่วยงานราชการ นอกจากนี้ในแต่ละชุมชนยังมีกิจกรรมการปลูกต้นไม้ในป่าชุมชนตามวันสำคัญต่าง ๆ

พืชพื้นบ้านที่ชุมชนได้ให้ความสำคัญต่อการอนุรักษ์ในปัจจุบัน เกิดจากปัจจัยสำคัญ 3 ด้านที่ช่วยให้มีการเก็บรักษาชนิดพืชพื้นบ้านเอาไว้ทั้งในลักษณะการอนุรักษ์ในถิ่นที่อยู่อาศัย (*in situ* Conservation) และการอนุรักษ์นอกถิ่นที่อยู่อาศัย (*ex situ* Conservation) ได้แก่ ปัจจัยที่เกิดขึ้นจากการใช้ประโยชน์ ทั้งชนิดที่เกิดขึ้นเองตามธรรมชาติและการนำพืชป่ามาปลูก เนื่องจากความไม่สามารถเข้าถึงทรัพยากรในพื้นที่ป่าอนุรักษ์ได้ รวมทั้งชนิดพืชที่พบเห็นน้อยจึงเก็บรักษาไว้ ปัจจัยจากประสบการณ์ที่มีความผูกพันคุ้นเคยในอดีต และปัจจัยการอนุรักษ์สมัยใหม่ที่ทำให้ความสำคัญกับสภาพแวดล้อมและระบบนิเวศ รวมทั้งการท่องเที่ยวเชิงนิเวศ โดยเฉพาะในพื้นที่สาธารณะที่เป็นป่าธรรมชาติ

สรุป

ชุมชนท้องถิ่นที่อาศัยโดยรอบกลุ่มป่าดงพญาเย็น - เขาใหญ่ มีการใช้ประโยชน์จากพืชพื้นบ้านจำนวน 467 ชนิด ใน 106 วงศ์ 467 ชนิด โดยมีการนำมาใช้ประโยชน์เป็นพืชอาหารมากที่สุดจำนวน 259 ชนิด คิดเป็นร้อยละ 55.5 ของชนิดพืชที่มีการใช้ประโยชน์ทั้งหมด รองลงมาคือใช้เป็นพืชสมุนไพรและนำไปจำหน่ายจำนวน 137 และ 95 ชนิด ตามลำดับหรือคิดเป็นร้อยละ 29.3 และ 20.3 ของชนิดพืชที่มีการใช้ประโยชน์ทั้งหมด ตามลำดับ สำหรับแหล่งที่พบ

มากที่สุดคือในบริเวณชุมชนมีจำนวน 392 ชนิด คิดเป็นร้อยละ 83.9 ของชนิดพืชที่มีการใช้ประโยชน์ทั้งหมด ซึ่งมีจำนวน 347 ชนิด พบในบริเวณรอบบ้าน ส่วนพืชพื้นบ้านที่พบได้ทั้งในชุมชนและป่าธรรมชาติมีจำนวน 92 ชนิด คิดเป็นร้อยละ 19.7 ของชนิดพืชที่มีการใช้ประโยชน์ทั้งหมด ซึ่งแสดงให้เห็นว่าเป็นชนิดพืชป่าที่ชุมชนมีความต้องการใช้ประโยชน์ และมีศักยภาพในการนำไปพัฒนาทั้งในเชิงเศรษฐกิจ สังคม และสิ่งแวดล้อมได้ เนื่องจากเป็นที่ยอมรับของชุมชนและความเหมาะสมกับพื้นที่

พืชพื้นบ้านมีบทบาทสำคัญต่อวิถีชีวิตของชุมชนท้องถิ่นใน 4 ประการ ได้แก่ การตอบสนองต่อปัจจัยพื้นฐานในการดำรงชีวิต แม้ว่าสภาพแวดล้อมและเศรษฐกิจมีความเปลี่ยนแปลงไปอย่างมากจากอดีต ซึ่งมีการพึ่งพาทรัพยากรธรรมชาติสูง แต่ปัจจุบันยังมีการนำพืชพื้นบ้านมาใช้เป็นอาหารเป็นจำนวนชนิดมากกว่าครึ่งของพืชที่มีการใช้ประโยชน์ทั้งหมด ประการที่สอง พืชพื้นบ้านเป็นส่วนหนึ่งของวัฒนธรรมชุมชน โดยพบอยู่ในชุมชนดั้งเดิมและมีการปรับตัวทั้งจากชนิดพืชที่ใช้ประโยชน์และวิธีการปฏิบัติ เพื่อรักษาวิถีชีวิตวัฒนธรรมของตนไว้ ประการที่สาม พืชพื้นบ้านยังมีส่วนสำคัญในการสร้างเศรษฐกิจที่ยั่งยืน ทั้งระดับครัวเรือนและการรวมกลุ่ม มีการจำหน่ายแบบผลผลิตสดและการแปรรูปเป็นผลิตภัณฑ์ต่าง ๆ ซึ่งส่วนใหญ่เป็นพืชพื้นบ้านที่พบในชุมชน โดยบางส่วนนำพืชจากป่ามาปลูก แหล่งผลิตพืชพื้นบ้านยังมีความเป็นมิตรกับสิ่งแวดล้อม รวมทั้งยังมีความเกี่ยวข้องกับการดูแลสุขภาพและการท่องเที่ยวเชิงนิเวศ และประการสุดท้าย พืชพื้นบ้านยังเป็นแหล่งความรู้และการอนุรักษ์พืชเนื่องจากความสามารถในการใช้ประโยชน์เกิดขึ้นจากการสั่งสมประสบการณ์ ความคุ้นเคย ทักษะ และความรู้ โดยเฉพาะในการใช้พืชสมุนไพร ขณะที่ปัจจัยสำคัญ 3 ประการ ที่ช่วยให้มีการเก็บรักษาพืชพื้นบ้านไว้ ได้แก่ ความต้องการใช้ประโยชน์ ประสิทธิภาพที่มีความผูกพันคุ้นเคยในอดีต และแนวทางการอนุรักษ์สมัยใหม่ให้ความสำคัญกับระบบนิเวศธรรมชาติและการท่องเที่ยวเชิงนิเวศ

เห็นได้ว่าพืชพื้นบ้านนอกจากมีสำคัญต่อชุมชนท้องถิ่นแล้ว ยังมีส่วนสำคัญต่อการพัฒนาเศรษฐกิจบน

ฐานทรัพยากรชีวภาพ หรือการพัฒนาที่ยั่งยืน ทั้งมิติทางเศรษฐกิจ สังคม และสิ่งแวดล้อม โดยเฉพาะในบริเวณพื้นที่อนุรักษ์และแหล่งมรดกโลกทางธรรมชาติ ซึ่งควรมีระบบการผลิตที่สอดคล้องกับระบบนิเวศธรรมชาติ ดังนั้นในอนาคตจึงควรมีการสร้างความรู้ถึงความสำคัญของการบริโภคหรือใช้ผลิตภัณฑ์จากพืชพื้นบ้านหรือพืชป่าที่ปลูกโดยชุมชนในบริเวณพื้นที่อนุรักษ์หรือบริเวณโดยรอบ รวมทั้งควรมีการศึกษาที่เกี่ยวข้องกับชนิดของพืชพื้นบ้านหรือพืชป่าที่มีศักยภาพในพัฒนา เช่น การผลิต การพัฒนาผลิตภัณฑ์ ความสัมพันธ์กับอัตลักษณ์ของท้องถิ่น และการสร้างความเข้มแข็งของกลุ่มหรือเครือข่ายผู้ประกอบการที่เกี่ยวข้อง ขณะเดียวกันควรมีการศึกษาเกี่ยวกับรูปแบบการพัฒนาแหล่งท่องเที่ยวในบริเวณโดยรอบพื้นที่อนุรักษ์ โดยสนับสนุนให้ชุมชนมีส่วนร่วม เพื่อช่วยเพิ่มช่องทางในการยกระดับเศรษฐกิจท้องถิ่น ซึ่งจะเป็นแรงจูงใจในการปรับเปลี่ยนรูปแบบการปลูกพืชที่มีความยั่งยืน สร้างความร่วมมือในการปกป้องรักษาพื้นที่อนุรักษ์ และเป็นหลักประกันต่อสถานภาพของแหล่งมรดกโลกในอนาคต

REFERENCES

- Brown, J., Hay-Edie, T. 2014. **Engaging Local Communities in Stewardship of World Heritage: A Methodology Based on the COMPACT Experience.** UNESCO, Paris.
- Chamaratana, T. 2008. **The Logic of Social Research.** Available Source: <http://www.kroobannok.com/blog/3293>, 20 April 2021. (in Thai)
- Jarusombat, S., Phonok, N., Ruangsuwan, C. 2019. **Green Economic Path.** Policy Research Center on Green Economy, Faculty of Economics, Thammasat University, Bangkok. (in Thai)
- Khawtong, M., Leknoi, A. 2021. Lesson learned of driving a low-carbon agricultural

- community under the concept of new theory agriculture: case study of Khlong Noi district, mueang district, Suratthani province. **Journal of MCU Nakhondhat**, 8(7): 390–404. (in Thai)
- Office of the Forest Herbarium. 2014. **Tem Smitinand's Thai Plant Names, Revised Edition 2014**. Office of the Forest Herbarium, Department of National Parks, Wildlife and Plant Conservation, Bangkok. (in Thai)
- Podhisita, C. 2013. **The Science and Art of Qualitative Research**. (6th). Amarin Printing & Publishing Public Company Limited, Bangkok. (in Thai)
- Secretariat of the Convention on Biological Diversity. 2010. **Forest Biodiversity-Earth's Living Treasure**. Montreal.
- Suamuang, T., Munkratok, Y. 2018. Lessons learned from the development process of organic agriculture in Ban Khao Din, Khlong Hat district, Sa Kaeo province. **Thai Journal of Pharmacy Practice**, 10(1): 49 -59. (in Thai)
- Thai World Heritage Information Centre. 2021. **Dong Phrayayen – Khao Yai Forest Complex**. Ministry of Culture. Available Source: http://164.115.22.96/heritage_nature2.aspx#a5, 28 April 2021. (in Thai)
- Theerasasawat, S. 2003. **Isan Village Economy: Economic History of Isan after World War II to the Present (1945-2001)**. Thailand Science Research and Innovation, Bangkok. (in Thai)
-